

ERZİNCAN SARIKAYA KURULTAYI'NDAN ŞAH İSMAİL KIZILBAŞ DEVLETİ'NE

Cengiz YILDIRIM

Tarihçi, Araştırmacı-Yazar

E-posta: yildirimcengiz@hotmail.com

E-posta bilgi@cengizyildirim.net

Cep Tel: +90 533 351 74 60

Ankara/Türkiye

Özet

XV. yüzyılın son çeyreğinde Erdebil'de dünyaya gelen Şah İsmail, kendini tarikatın siyasallaşması sonucu ortaya çıkan kargaşa ortamında bulmuştur. Bir buçuk yaşında yetim kalmış annesi ve ağabeyleri ile İstahr Kalesi'nde zindanlara atılmış, ağabeyi Ali Sultan'ın öldürülüşünü yaşamış, atalarının yüzlerce yıllık dergâhı olan Erdebil'de kalması yasaklanmış, başı üzerine ödülleri konmuş, altı yıl Gilan-Lahican dağlarında saklanarak geçen bir çocukluk hayatı olmuştur. Bu esnada inancın temellerini Arapça ve Farsça dillerini, savaş stratejilerini ve devlet yönetimini öğrenmiştir. 1500 yılında, 13 yaşında iken Tercan-Sarıkaya Yaylası'na getirilerek, büyük Kızılbaş Türkmen Kurultayı'nda "Sen Bizim Şahımız, Pirimiz Ol" diyen yedi bin Türkmen yiğidinin önüne tecrübeli bir komutan gibi geçerek Erzincan'dan Kafkaslara yürümüş dedesi Şeyh Cüneyd, babası Şeyh Haydar'ın katili Şirvanşahları ve abisi Sultan Ali'nin katili, Akkoyunlu düşmanlarını yenerek 14 yaşında Safevî Devleti'ni kurmuştur. XVI. yüzyılın başında (1501) Anadolu ve Şamlu Türkmen Kızılbaşlardan meydan gelen bu hareket Osmanlı Tarihçiler, İranlı tarihçiler, hatta Safevi tarihçileri tarafından görmezden gelinmiştir. Kurucu unsurlarının Kızılbaş Türkmenlerden oluşması, Safevi saraylarında devletin resmi dilinin Türkçe olması, Hatta Safevi hükümdarı Şah İsmail'in Türkçe şiirler yazması, Türk devletleri arasında Türk kimliği açısından ilk sıralarda yer alması gerekirken Safevi Devleti'ne mezhebi sebeplerden dolayı genel Türk tarihi içinde yer verilmemiştir. Oysa İran'a hâkim olan ve Safevi devletini kuran güç bütünüyle Anadolu ve Suriyeli Kızılbaş Türkmenlerden oluşmuştur. Kadim bir dergâhın varisi, yüce bir soyun evladı, yüzbinlerce gönülden bağlı talibin mürşidi ve tarihte ilk Kızılbaş Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail'in hayatı kısa sürmesine rağmen tarihte derin izler bırakmıştır. Erken yaşta hakka yürüse de beş asırdır insanların zihinlerinden ve kalplerinden hiç silinmemiştir. Dönemin kroniklerinde çoğu zaman "Kızılbaş

Devleti” olarak anılan bu devlet, iki buçuk asırlık ömrüyle itikadi, ekonomik, etnik ve sosyokültürel açıdan günümüze kadar süren derin etkileriyle bir devlet olmuştur. İtikadi açıdan devletin kuruluşunda esas rolü oynayan Türkmen Kızılbaşların inanç sistemi, devletin resmi mezhebi seçilerek hâkimiyet alanında yayılmış, büyük bir coşku ve derinliği ile doğudan batıya İran’da, Irak’ta Azerbaycan’da Musul-Kerkük’te Suriye’de, Kıbrıs’ta ve Anadolu ile Balkanlarda yaşayan Kızılbaş-Türkmenlerin gönlünde taht kurarak hiçbir zaman unutulmamış, unutturulmamıştır. Şah İsmail Hatayi, Türk edebiyatının hiç kuşkusuz en mümtaz şahsiyetlerindedir. Ne kadar anlatılsa ne kadar övülse de azdır. Aşağıda da yazdığımız gibi Kızılbaş Türkmenler her cemde, her erkânda Şah Hatayi nefeslerini söyleyerek onu hep kalbinde yaşatmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erdebil, Safevi, Şah, Hatayi, Türkmen, Kızılbaş, Alevi.

Giriş

Bu makale “*Erzincan Sarıkaya Kurultayı’ndan Şah İsmail Kızılbaş Devleti’ne*” başlığının taşımakla birlikte tarikattan devlete geçiş süreci yaşandığından, Şah İsmail ve kurduğu devletin anlaşılması için Safevi Tarikatı’nın 1301 yılında kuruluşundan 1500 yılında yapılan “Sarıkaya Kurultayı”na, 1501 yılında Tebriz’de ilan edilen Safevi Kızılbaş Devleti’ne kadar geçen 200 yıllık süreci özet olarak ele almak ve anlatmak gerekir. Safevi tarikatı ele alınırken araştırmacılar arasında en çok tartışılan konulardan biri, Safevilerin soyağacı (nesebname) meseledir. Aynı zamanda ailenin mezhebi durumu ve tarikatın politize olması Safevilerde soy meselesini ön plana çıkarmıştır. Safevi soyunun Seyyid, Fars/Acem, Türk ve Kürt olmak üzere dört farklı etnik kökene dayandırılması konuya olan ilgiyi daha da artırmıştır. Bu da bir taraftan Safeviler, Şah İsmail’in ismi etrafında yapılan tartışmaların odağında yer aldığı için “Safeviler, Şah İsmail kimdir?” sorusuna verilen cevapların gözden geçirilmesini ve mevcut sorunun yeniden cevaplandırılmasını, diğer taraftan Kızılbaş Alevilikle ilgili farklı bakış açılarını yansıtan yeni çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Safevi Tarikatı

Tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin Safi, 1252 yılında Erdebil’in Kalhoran köyünde doğdu. Henüz altı yaşındayken babası Eminüddin Cibril vefat etti. Safiyüddin Safi önce Erdebil’de iyi bir öğrenim gördü. Öğrenciliği sırasında ailesi, yakın akrabalarından ve bölgede varlığını sürdüren sûfi akımlardan etkilendi. Yaklaşık 20 yaşlarındayken Erdebil uleması arasında kendi temayülüne uygun bir mürşit bulamadığı için Şiraz’a gitti. Şiraz’da Şeyh Rükneddin Beydavi ve Emir Abdullah gibi sûfi dervişlerle tanıştı. Burada da aradığını bulamayan Safiyüddin’e Emir Abdullah, Hazar Denizi civarında oturduğu söylenen çağının ünlü mutasavvıfı *Halveti*

tarikâtı Şeyhi olan İbrahim Zahid-i Geylani'yi tavsiye etti. Uzun ve meşakkatli bir yolculuk süreci yaşayan Safiyüddin, dört yıl süren bir arayıştan sonra Hazar Denizi'nin güney kıyılarında Geylan'daki zaviyesinde aradığı müşidini buldu. *Halveti* tarikâtı silsilesini Cüneyd-i Bağdadi, yedinci İmam Musa-ı Kazım ve Ali bin Ebu Talib'e dayandırır.¹

Buluşma esnasında Safiyüddin yirmi beş, Şeyh Zahid Geylani ise altmış yaşında idi. Müşidinin hizmetinde yirmi beş yıllık bir süluktan (manevi yolculuk) sonra aldığı icazet ile irşat için İran'ın değişik illerinde gezilere çıkarak, çevresinde toplananlara, düşüncelerini açıklamaya başladı. Müşidi Geylani'nin kızı Bibi Fatma ile evlendi (1277). Bu evlilik şeyhi ile olan ilişkilerini güçlendirdi. Ölmesi durumunda Safiyüddin'in dergâhın başına geçmesini vasiyet etti. Şeyh İbrahim Zahid-i Geylani 1301'de seksen beş yaşında öldü. Böylece Safiyüddin *Halveti* tarikâtının şeyhi oldu. Bir süre sonra Erdebil'e dönen Safiyüddin burada *Halveti* ile *Kalenderî* tarikâtlarını birleştirip Hz. Ali sevgisine dayanan, kendi adını taşıyan *Safevî* tarikâtını kurdu.² Burada irşat faaliyetlerine başladı. Ünü çevre halkının yanında Dest-i Kıpçak, Kırım, Anadolu, Azerbaycan, Gilan, Teberistan, Türkistan, Türkmenistan, Çin, Hindistan ve hatta Seylan'a kadar yayıldı.

Safevîlerin Soyağacı

Safevîlerin ataları (nesebi) hakkında bilgiye ulaşılabilecek birinci kaynak, hiç şüphesiz Tevekkül İbn-i Bezzaz-ı Erdebilî'nin kaleme aldığı, kısaca *Saffetü's-Safa* olarak bilinen menkıbevi eserdir. Şeyh Safiyüddin Safi (ö.1334) öldükten sonra tarikâtın başına geçen oğlu Şeyh Sadrüddin Musa hacca gitmiş, Medine-i Münevvere'yi ziyaretine, Medine hâkimi, Yahur seyyidlerin ulusu olan Şihâbüddin Ahmed bin Hüseyin'e, altıncı atası Zerrin-Külâh Firüz Şah'ın soy zincirinin, on dokuzuncu göbekten yedinci İmam Musa-i Kazım'a ulaştığını tahkik ve tasdik ettirmiştir. İbn-i Bezzaz-ı Erdebilî, Sadrüddin Musa'nın Medine'den getirdiği bu Şecereyi 1358 yılında kaleme aldığı *Saffetü's-Safa* adlı eserde belirtmiştir. İbn-i Bezzaz-ı Erdebilî'nin yazdığı esere 914/1508 yılında Müstensih Şihâbüddin al-Kaşani tarafından Şeyh Sadrüddin Musa'dan sonra gelen aile bireyleri Şah İsmail'e kadar ilave edilmiştir.³ Bundan sonra da Safevîler, kendilerini Seyyid tanımışlar ve tanıtmışlardır.

¹ Yahya b. Abdüllatif Kazvini, *Lübbü't-tevarih* (çev. Hamidreza Momemmednejad), Birleşik Yayınları Ankara, 1984, s.20.

² Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 173-05.

³ Gölpınarlı, s. 173-174.

Safevîlerin Etnik Kökeni

Tarihçiler, Safevî ailesindeki siyasî gelişmelerden yola çıkarak, Safevîleri Seyyid, Fars/Acem, Türk ve Kürt olmak üzere dört farklı etnik kökene dayandırmaktadırlar. İranlı tarihçi M. Meşkür,⁴ Şah İsmail'den bahsederken onun Türk hükümdarı değil, özel şartların doğurduğu nedenlerden dolayı Türkçe konuşmak ve şiir yazmak zorunda kalmış bir İranlı olduğunu yazmaktadır. İranlı başka bir yazar Ahmed Kesrevî de,⁵ *Safvetu's-Safa* adlı eserde, Şeyh Safiyüddin'in yedinci atası Zerrin Külâh Firuz Şah'tan El Kürdi El Sencani olarak bahsedildiğini kaynak alarak gösterir ve Safevîlerin ileri sürdükleri gibi Türk değil Kürt menşeli olduklarını iddia eder. Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan da, Safevîlerin etnik kökenine ilişkin bir makalesinde,⁶ onların Kürt kökenli olduklarına dair iddiayı doğrulamaya çalışmıştır. İ. Zeki Eyuboğlu da “Şeyh Safiyüddin 1174'te Arabistan'dan Azerbaycan'a göçen Firuz Şah'ın torunudur,”⁷ demektedir.

Safevîlerin orijini konusunda Avrupalı bazı tarihçiler; Türk tarihçilerinden farklı görüş ileri sürmektedir. Ünlü Rus şarkiyatçısı Barthold,⁸ Safevî soyunun ismini aldığı Şeyh Safiyüddin ve devamıyla ilgili “Bu Erdebil şeyhleri şüphesiz ki Fars değil, Kürt değil, Türk kökenlidir” der. İskender Bey Munşi,⁹ Şeyh Safi'nin “Türk Piri” diye anıldığını yazar. Rus tarihçisi Petruşevski'den alıntı yapan Efendiyev ise benzer görüşte olup, “İlk Safevî şeyhleri Erdebil'de yaşamış ve onların ana dili Azerbaycan dili, yani Türkçe olmuştur” diye belirtir.¹⁰ Rıza Nur, *Türk Tarihi* adlı eserinde, “Bu sülale Türk'tür” dediği Safevîler hakkında şunları yazar:¹¹ “Safevî tarikatını kuran büyük babasının soyca İmam Musa Kazım'a nisbeti ve suretle Arap olması lazım ise de bu uydurmadır. Çünkü o vakit bütün Müslüman memleketlerinde, bilhassa İran'da da her saltanata geçmek veya sivrilmek isteyenlerin mutlaka kendisini ya Evlad-ı Resül'e veya bir padişah sülalesine mensup göstermesi, bu yolda şecereler uydurması adet ve zaruri idi. Hâlbuki bu zatın Erdebilli olduğundan şüphe yoktur. Erdebil o vakit ve şimdi de Türk'tür. Bu

⁴ M. Meşkür, *Nezeri be tarih-i Azerbaycan*, Tahran 1349, s. 242-243.

⁵ Ahmed Kesrevî, *Şeyh Safi ve Teberaş*, Tahran 1993, s. 34.

⁶ Zeki Velidi Togan, “*Azerbaycan*” İA, C. II, 1970, s. 91-118.

⁷ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Alevilik Sünnilik*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1979, s. 46.

⁸ V. V. Barthold, *Türkistan Halklarının Tarihi*, C. II, bölüm I, (çev. Gülnisa Aynakulova), Astana Yayınları, Moskova 1963, s. 748.

⁹ İskender Bey Munşi, *Tarih-i Âlam-ârâ-yi Abbasi* (çev. Ali Genceli), Türk Tarih Kurumu Yayınları 2019, s. 317.

¹⁰ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti* (çev. Ali Asker). Teas Press Yayınları, İstanbul 2018, s. 33.

¹¹ Rıza Nur, *Türk Tarihi*, Toker Yayınları, İstanbul 1979, C.,5, s.118.

sülalenin bütün istinatgâhının (tarafdarlarının) Türkmenler olması bu babda kati bir delil mahiyetindedir” der.

Safevilerin İnancı (Mezhebi)

Safevîlerin soyları (nesepleri) kadar mezhepleri hususunda da tartışmalar olmuştur. Bazı tarihçiler tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin’in, Sünnî bir mutasavvıf olduğunu iddia etmektedirler. 1340’lı yıllarda Anadolu, İran, Azerbaycan ve Erdebil’i dolaşmış olan Seyyah İbn Battuta¹² o dönemki coğrafi bölge halkının büyük çoğunluğunun, “Ehl-i Sünnet (Sünni)” olduğunu vurgulamaktadır. Günümüz bilim insanları ve araştırmacıları, genellikle, bu sülaleyi kökeninden itibaren, Anadolu’daki Aleviliğin kaynağı olarak gösterirler. Hinz, “Safevî sülalesi, dini-tasavvufi bir akımın, bir cemaatin şeyhleri olarak, Şeyh Safiyüddin’le ortaya çıkmış ve geniş bir coğrafyada taraftar bulmuşlardır” der.¹³

Şeyh Safiyüddin tarikat ilkeleri açısından sûfilîği takip etmiş; tarikatını, herhangi bir mezhebi çerçeveye yerleştirmemiştir. Zaman zaman kendisine mezhebini soranlara Hz. Ali’ye ve On iki İmam’a bağlılığından söz etmiştir. *Safvetu’s-Safa*’da şeyhin müritlerinin çoğunun Şâfiî olduğu, bunun yanında Hanefilerin ve Şiilerinde bulunduğu hatta Budist ve Hristiyan taraftarlarının bile olduğu malumatı verilir.

İlk Dönem Safevi Şeyhleri (1301-1447)

Tarikat ilk dönemlerinde daha çok Azerbaycan, İran, Irak Suriye ve Anadolu halk kitleleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Hz. Ali sevgisine dayanan standart Sûfî bir tarikat yapısında faaliyetlerini sürdürmüştür. Şeyh Safiyüddin, Hz. Ali soyundan geldiğini ileri sürer. O’na göre Allah-Muhammed-Ali üçlüsü tartışılmaz bir inanç merkezidir. İnsanın tanrısal tözden yaratıldığını kabul eder. Bu nedenle, “Peygamberden sonra İslam toplumunun en yetkin kişisi Ali’dir” der. Hz. Muhammed’den sonra yetkinin Ali’ye verilmesi inancını taşır.

Bölge İlhanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında olduğundan halk içerisinde pek çok inanç hayat bulabiliyordu. Safiyüddin Safi’den itibaren özellikle İlhanlı Gazan Han ve Veziri Reşidüddin dönemlerinde Erdebil dergâhının himayesi en yüksek derecedeki devlet adamlarının üzerindeydi. İlhanlılar dağıldıktan (1335) sonra da Erdebil Dergâhının devrin hükümdarlarının iltifatına mazhar olduğu bilinir. Kendisini Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve İlhanlıların varisi

¹² İbn Battuta, *Tuhfetü’n-Nezzar fî Geraibi’l-Emsar ve Ecaibi’l-Esfar*, Beyrut 1985, C. I., s. 312.

¹³ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (çev. Tevfik Bıyıkoglu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 63-64.

olarak gören ve Anadolu'daki Türkmenlerin hamisi sayan Timur¹⁴ (1370-1405), Yıldırım Bayezid tarafından ezilen, topraklarından Türkmenlerin davetiyle Anadolu'ya gelmiş, 1402 Ankara Savaşı'nı kazanan Timur, Türkmen beyliklerini diriltmiş, topraklarını geri vermiş ve Anadolu'dan ayrılmıştır. Başkenti Semerkant'a dönüşünde ziyaret ettiği Şeyh Hoca Ali'ye saygı hürmette bulunmuş ve köyleriyle birlikte Erdebil'i tarikata bağışlamıştır.¹⁵ Efendiyev'in naklettiğine göre¹⁶ Timur bu ziyaret sırasında kendisine başka ne gibi hizmette bulunabileceğini sormuş, Şeyh Hoca Ali'de Anadolu'dan getirdiği Türk esirlerin serbest bırakılmasını istemiştir. Timur'un emriyle hemen serbest bırakılan bu esirler de (rivayete göre 30 000 kişi) şükran borcu olarak Safevi tarikatının hizmetine girmişlerdir. Daha sonra Erdebil'de Rumlu adında bir mahalle kurulmuş esirlerin bir kısmı buraya yerleşmiş, bir kısmı da geldikleri memleketlerine Anadolu'ya dönmüşlerdir. Bundan böyle Anadolu'ya dönen Türkmenlerle Safevi tarikatı arasında gönül bağı oluşmuştur. Safevi tarikatının Anadolu'daki ilk mensupları yurtlarına dönen bu esirlerle onların nesilleridir.¹⁷ Kuruluşunda (1299) Alevi-Ahi Türkmenler kurucu ortağı olmalarına rağmen Osmanlı'da gelecek göremeyen Türkmenler Erdebil'e Safevi Tekkesine gelmeye başlamışlardır. Şeyh Hoca Ali bu olaydan sonra Anadolu'da Teke, Hamid ve Karamanoğulları gibi güney beyliklerinde birçok müride sahip olmuştur.¹⁸ Hoca Ali'den sonra gelen oğlu Şeyh İbrahim döneminde de Türkmenlerin Erdebil Tekkesine ilgisi devam etmiştir. Şeyh İbrahim öldükten sonra (ö. 1447) tarikatın başına oğlu Cüneyd geçmiştir.

Safevi Tarikatında Dönüşüm Kızılbaş Şeyhler Dönemi

Cüneyd'in kısa süren şeyhlik döneminde dergâhın mürit kitlesinin ana gövdesi tamamen Anadolu ve Suriye'de yaşayan konar-göçer Türkmenlere kaymıştır. Konar-göçer Türkmen aşiretlerinin Safevilerle hem inanç birlikteliği (Hak-Muhammed- Ali), hem de Türk-Türkmen olmaları Safevilere yakınlaşmalarında etkili olmuştur. Türkmen dindarlığı ile yeniden yoğrulan Safevi sufiliği ile göçebe-aşiret militarizminin bu karışımı, Ortadoğu tarihinin belki de en adanmış ve en vurucu savaşçı müritlerini yarattı. Şeyh Haydar zamanından itibaren kendilerini diğer bütün insanlardan ayırmak için Kızılbaş unvanı alan bu sufi savaşçılar, kavgaya girerken düşmanın sayısına ve gücüne bakmıyor, zırh kullanmaya tenezzül etmiyor ve asla geri

¹⁴ Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 271.

¹⁵ Anonim, *Alam-ara-yi Şah İsmail Safevi*, (neşr. Asgar Muntazer Sahip) Tahran 1349/1971, s. 21.

¹⁶ Efendiyev, s. 33.

¹⁷ Sarı Abdullah Efendi. *Mesnevi-i Şerif Şerhi* (çev. Ülker Aytekin), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, s. 51.

¹⁸ Hinz, s. 10-11.

çekilmiyorlardı. Velayetle gazanın bileşimiyle ortaya çıkan bu müthiş enerji, nihayet Şah İsmail'in arkasında durdurulamaz bir huruç hareketine dönüştü.¹⁹

Bu durum 15. yüzyıl ortalarında hemen hemen tüm kaynaklar farklı biçimlerde ve amaçlarla da olsa görüş birliğiyle Safevi Tarikatı'nın devletleşme ve Kızılbaşlık sürecinde, bir takım siyasi taleplerin ön plana çıktığı Şeyh Cüneyd dönemi, bir kırılma noktası olarak kabul edilir. Kaynakları takiben modern tarihçiler de umumiyetle bu görüşü kabul etmiştir Walther Hinz, Şeyh Cüneyd'in "Safevi sufi tarikatı"nın "Safevi hareketi"ne dönüştürdüğünü iddia eder. Bir bakıma, Cüneyd'in şeyhliği, yarım yüzyıl sonra Şah İsmail liderliğinde Safevi Devleti'ni yaratacak olan Kızılbaş devriminin başlangıç noktasını gösterdiğini yazar.²⁰

Bu hareketin geliştirdiği sufilik tarikatın geleneksel görünümünden, hem "batını" doktrin hem de müritlerinin sosyo-kültürel tabanı bakımından oldukça farklıdır. Şeyh Cüneyd'in görece kısa liderliği altında (1447-1460) tarikatın bu kolu eğitilmiş, sakın ve riyazetçi sufi tarikatından mistik, militan "gulat" ve "mehdici" harekete dönüşmüştür. Şeyh Cüneyd'in şeyhliği döneminde başlayan bu dönüşüm büyük oranda Şeyh Haydar döneminde tamamlanmıştır.²¹ Mürit kitlesindeki değişim bölgenin hükümdarı Karakoyunlu Cihanşah'da endişe yaratmış, Cihanşah, Cüneyd'in müritleriyle birlikte Erdebili terk etmesini istemiştir.²²

Cihanşah Tarafından Sürgün Edilen Şeyh Cüneyd'in Anadolu Yolculuğu

Oktay Efendiyev,²³ Cüneyd'in sürgün edilmesine yol açan sebebin inanç farklılığından değil, dünyevi iktidar arzusundan kaynaklandığı konusuna değinir. Şeyh Cüneyd, amcası Cafer ile olan şeyhlik mücadelesi sebebiyle Cihanşah tarafından yapılan baskılara dayanamayıp babasının müritlerinden bir kısmını yanına alarak, ata yurdu Erdebil'den ayrılır (1449). Onun bu şekilde Erdebil'den bağımsız hareket ederek amcasına oranla daha faal bir rol oynaması ve her tarafta telkinler yoluyla müritlerini sürekli artırması ile Safevî hareketinin tarihi de yeni bir döneme girmiş olur.

Şeyh Cüneyd, Erdebil Tekkesi'nin Anadolu'daki nüfusundan istifade etmek istiyordu. Bu bakış açısından Cüneyd'in şeyhliği, özellikle de Anadolu ve Suriye yolculuğu, Şah İsmail'in

¹⁹ Ocak, Ahmet Yaşar, "Babailer İsyanından Kızılbaşlığa Anadolu'da İslam Heterodoksinin Doğuşu ve Gelişimi" Belleten, 2000, s. 239.

²⁰ Hinz, s. 13-15.

²¹ Rıza Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu* (çev. Barış Yıldırım), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 158-159.

²² Hinz, s. 20-21.

²³ Efendiyev, s.39.

çıkış tohumlarının ekildiği bir dönemdi. Bu dönemin tarikat tarihi bakımından en kritik tarihsel gelişmesi kuşkusuz militan Anadolu ve Suriye Türkmenlerinin dergâhın talipleri arasına katılmasıydı. Şeyh Cüneyd Anadolu ve Suriye Türkmenlerinden oluşan müritlerinin bir kısmını yanına alarak Anadolu'ya geçti. Gittiği yerlerde bölgenin idarecileri ve Sünni ulema pek hoş karşılamadı. Bu süreçte sıkıntılar yaşasa da Karaman, Varsak, Şamlu, Rumlu ve Çepni Türkmenleri arasında görüşlerinin yaydı, mürit kitlesini artırdı. Öyle güçlendi ki, Trabzon Rum İmparatorluğu'nu kuşattı. Şehri düşürmek üzereyken, Fatih Sultan Mehmed, Sivas'tan üzerlerine güçlü bir ordu gönderince geri çekilmek zorunda kaldı. Bir süre Hasankeyf'te kaldıktan sonra Uzun Hasan'la buluştu (1456). Şeyh Cüneyd müritleriyle birlikte Akkoyunlu başkenti Diyarbakır'da kaldı. Uzun Hasan, Cüneyd'le kız kardeşi Hatice Begüm'ü evlendirdi.

Bu evlilik Şeyh Cüneyt'e Akkoyunlu ülkesinde (Anadolu ve Suriye) sufilik, Alevilik ve militan devrimcilikte oluşan yeni sentezi için oldukça elverişli bir toplumsal zemin ve dini atmosfer yaratmıştı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında müritleri ile birçok sefere iştirak eden Şeyh Cüneyt, dört sene Diyarbakır bölgesinde serbestçe faaliyette bulunarak propaganda yapmış, müritlerini çoğaltmış ve büyük bir silahlı Kızılbaş dervişler ordusu vücuda getirmişti. Kızılbaş Sufiliği tamamıyla benimseyen Şeyh Cüneyt, çevre bölgelerde de faaliyetlerini artırmış, silahlı sufi müritleriyle Erdebil Dergâhına dönmüştü. On bir yıl önce sürgüne gönderdiği Cüneyd'in daha güçlü bir şekilde gelmesini saltanatı için daha tehlikeli gören Cihanşah, tekrar Cüneyd'in müritleriyle birlikte Erdebil'i terk etmesini istedi. Akkoyunlu ülkesinde geniş ölçüde yeni Safevi davasını işleyen, etrafına topladığı Türkmen müritleriyle 1460 yılının başlarında buradan ayrılan Şeyh Cüneyd, etrafındaki Türkmenleri maddi yönden güçlendirmek amacıyla, kuzeye Şirvanşahlar ülkesine yöneldi. 3 Mayıs 1460'ta Tabarsaran yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldi. Cihanşah'ın Şirvanşahlara verdiği destekle, bu savaşta Şeyh Cüneyd çok sayıda müridiyle birlikte öldürüldü.²⁴

Şeyh Cüneyd'in öldürülmesiyle Safevi tarikatı müritleri dağılmadı. Aşıkpaşazade,²⁵ öldürüldüğünde Hatice Begüm'den olan oğlu ve halefi Haydar henüz yeni doğmuştu. Onlar Şeyh Cüneyd'in vasiyetine uyarak Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in kız kardeşinden doğan oğlu Haydar'ın etrafında toplandılar. Tarikat reisliğinin babadan oğula geçmesi bu dini topluluğun sonradan siyasi bir birlik haline gelmesine yardım etmiştir.

²⁴ Yıldırım, 2017, s. 48-53.

²⁵ *Aşıkpaşazade Tarihi* (haz. Ayşenur Kala), Kamer Yayınları, İstanbul 2013, s. 251.

Kızılbaşlığın Simgesi Haydarî Taç

Babası, Şeyh Cüneyd, Şirvanşah Halilullah ile yapılan savaşta öldürüldükten sonra Şeyh Haydar (1460-1488), annesiyle Akkoyunlu sarayına Amed'e (Diyarbakır) gitti. Şeyh Haydar'ın çocukluğu, dokuz yaşına kadar Akkoyunlu sarayında dayısı Uzun Hasan'ın gözetiminde geçti. Sarayda bulunan bilginlerden Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe dillerini öğrendi. Dönemin ünlü bilgini Ali Kuşçu'dan da (1403-1474) dersler aldığı rivayet edilir. Uzun Hasan, Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı yenerek (1467) Karakoyunlu topraklarında da kendi otoritesini kurup Tebriz'e yerleşti.²⁶

Uzun Hasan kız kardeşinin oğlu olan Şeyh Haydar'ı 1469 yılında, dedelerinin şehri olan Erdebil'e yerleştirdi. Törenle Şeyh Haydar'ı babasının yerine Safevi tarikatının başına getirdi. Babası Şeyh Cüneyd'e bağlı müritler oğlu Şeyh Haydar'a bağlandılar. Uzun Hasan 1449'da Cüneyd'in sürgün edilışinden 1469'a kadar Erdebil dergâhının şeyh postunda oturan Cafer'i, Haydar'ın kayyumu olarak görevlendirdi.²⁷ Uzun Hasan, ölmeden (1478) kısa süre önce kızı Alemşah Begüm'ü Haydar'la evlendirdi.²⁸

Şeyh Haydar'la, Alemşah Begüm'ün evliliğinden Sultan Ali, İbrahim Mirza ve İsmail isminde üç oğlu üç kızı oldu. Bu kızlar sonradan Şah İsmail'in komutanlarından Bayram Bey Karamanlu'nun, Karahan Ustaçlı'nun ve Hasankeyf hâkimi Sultan Halil'in eşleri olacaklardı.²⁹

Şeyh Haydar örgütlenmede ve müritlerinin sayısını artırmada oldukça başarılıydı. Şeyh Hoca Ali'den bu yana gelen Anadolu'daki on binlerce müridi, yeniden teşkilatlandırarak ve eğiterek yeteneklilere "halife" unvanıyla dede icazetnamesi verilip Anadolu'ya gönderilerek faaliyetleri sağlanıyordu. Çoğunluk sufi dervişleri de Erdebil Tekkesi'nde asker olarak yetiştiriliyordu. Böylece Safevi ailesinin Anadolu'daki nüfuzu giderek artmaktaydı.

Şeyh Haydar kararlı kişiliği ile babasının yarım bıraktığı iktidar arayışlarını tamamlamak üzere hazırlıklara başladı. Şeyh Haydar müritlerini silahlandırmanın yanı sıra onlara bir de üniforma denebilecek bir kıyafet hazırladı. Buna göre müritler sırtlarına kaput ve başlarına da Haydari Taç denilen on iki dilimli kızıl bir kavuk giyeceklerdi. On iki dilim ise "İsna-aşeriye" olan mezhebinin görüşlerine uygun olarak Ehl-i Beyt'ten On İki İmamı ifade etmekteydi.

²⁶ Hinz, s. 23-24.

²⁷ Sümer, s. 14-15.

²⁸ İsmail Hasanazade, Hükümet-i Türkmanan-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu, der İran, Semt, Tahran 1392/2013. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Cilt 3 Sayı 5.* s. 70-72.

²⁹ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023, s. 209-210.

Başlarına bu şekil kavuk veya taç giydiklerinden dolayı, bundan böyle Erdebil Tekkesi mensuplarına “Kızılbaş” denecekti.³⁰

1486 yılında Şeyh Haydar, babası Şeyh Cüneyd’in bıraktığı yerden devam etmek üzere; yani Hristiyan Çerkezlere karşı yapılacak bir sefer ile harekete geçti. On bin kişilik müridler ordusunda askerler yoksul giyimli olup, bir kısmının atı, bir kısmının da silahı yoktu. Buna rağmen sefer başarı ile neticelendi ve bol ganimet ile dönüldü. Şeyh Haydar bu ganimetleri etrafına dağıttı.³¹ Şeyh Haydar’ın müritlerine ganimetler dağıtması, çevre köylerden vergi almaması, zamanla her türden insanın tekkeye akın etmesine sebep oldu ve bu onun itibarını artırdı. Erdebil Tekkesi bu defa Akkoyunlu hükümdarınca tehdit unsuru sayılmaya başlandı Sultan Yakup, Şeyh Haydar’ı Tebriz’e çağırarak kendisinden isyan etmeyeceğine dair söz aldı ve Kur’an’a el bastırdı. Sonra Şeyh Haydar serbest bırakıldı, Erdebil’e geldiğinde üçüncü oğlu İsmail dünyaya geldi (17 Temmuz 1487).

Şeyh Haydar, müritlerinin sayısının fazlalaşması karşısında arzu etmese de hareketsiz kalamazdı. Kafkaslar tarafına Şirvanşahlar üzerine sefere çıktı. Şeyh Haydar’ın güçlenmesinden çekinen Sultan Yakup, Bicanoğlu Süleyman Bey komutasındaki dört bin kişilik bir orduyu kayınpederine yardıma gönderdi. Şeyh Haydar savaş meydanında yiğitçe vuruştı. Nihayet 9 Temmuz 1488’de babasının öldürüldüğü yerin çok yakınında ve babasını öldüren adamın oğlunun askerleriyle çarpışırken öldürüldü.³²

Tarikatın Sultan Ali’ye “Padişah” İsmi Vermesi

Şeyh Haydar’ın ölümünden sonra ileri gelen halifeler Erdebil’de buluştu ve Haydar’ın büyük oğlu Sultan Ali Padişah’a bağlandılar. Sultan Ali Safevi kaynakları tarafından genellikle “Padişah” olarak isimlendirilir. Onun bu ismi benimsemesi Safevi ailesinin dünyevi iktidar iddiasının daha da açık hale geldiğinin açık bir göstergesi olmalıdır. Kısa bir süre içinde Sultan Ali’nin mürşit postuna oturmasını kutlamak için çok sayıda Kızılbaş mürit Erdebil’de toplanmıştı ve içlerinden bazıları Şeyh Haydar’ın ölümünün intikamını almak niyetindeydi.³³

Kızılbaşların, Şeyh Haydar’ın çocuklarına olan ilgisinin kendi egemenliği için potansiyel bir tehdit olarak gören Akkoyunlu Sultan Yakup, 1489 Mart’ında Ablası Alemşah Begüm, yeğenleri Sultan Ali, Mirza İbrahim ve İsmail’i Erdebil Tekkesinde bulunan önemli halifelerle

³⁰ Kadı Ahmed Kumi, *Hülasatü’t-Tevarih* (neşr. İhsan İşraki), Tahran, 1359/1971. s. 45.

³¹ *Aşıkpaşazade Tarihi*, s. 268.

³² Sümer, s. 19-21.

³³ Savory, s. 21.

birlikte tutuklatarak Fars şehri sınırları içinde bulunan İstahr Kalesi'nde gözetim altında tutmaya karar verir.³⁴ Sultan Yakup'un 24 Aralık 1490'da ölümü üzerine Akkoyunlu hanedanları arasında, devletlerinin dağılmasına sebep olan, saltanat mücadeleleri başladı. Hanedan üyelerinin kendi aralarında uzun süren savaşıardan yenilgi ve ölümlerden sonra, Halime Begüm'ün yeğeni olan Rüstem Bey'le, Baysungur karşı karşıya geldi. Baysungur, Rüstem'e karşı Şirvanşahlarla ittifak kurar, Rüstem Bey bunu duyduğunda ordusunu güçlendirmek gayesi ile Şirvanşahların düşmanı olan Safevilerden istifade etme yolunu seçip, Şeyh Haydar'ın eşi ve çocuklarını tutuldukları İstahr Kalesi'nden serbest bırakıp (13 Ağustos 1493). Tebriz'e gelmelerini sağlar.³⁵

Yapılan görüşmede Sultan Ali, Rüstem Bey'e destek vermeyi babası ve dedesinin katilleriyle birlikte olan Baysungur'a karşı savaşımayı kabul eder. Daha sonra Erdebil'e Alemşah Begüm'le birlikte dönmelerine izin verilir. Böylelikle Erdebil dergâhında posta Sultan Ali oturur. Onların dört buçuk yıl aradan sonra serbest kalarak Erdebil'e gelişleri büyük heyecan uyandırır; Kızılbaşlar Erdebil'e akmaya başlar. O da etrafında toplanmış olan Kızılbaş Türkmen sufilerle birlikte Rüstem Bey'in ordusuna katılır. Başlarında genç mürşitleri Sultan Ali olmak üzere yapılan çetin savaşılar sonucunda Kızılbaş birlikleri zaferle döner. Baysungur yenilerek Rüstem Bey'in tahtı garanti altına alınır.³⁶ Sultan Ali, muzaffer bir kumandan ve Akkoyunlu sultanının iltifatına mazhar olmuş bir tarikat şeyhi olarak Erdebil'e döner. Onu kalabalık bir taraftar kitlesi karşılar. Bu güç gösterisi bu sefer de Rüstem Bey'in korkuya kapılmasına sebep olur.

1494 yılının ortasına doğru Rüstem Bey Safevi Kızılbaş hurucundan iyiden iyiye korkar olmuştur. Rüstem Bey, Sultan Ali ve kardeşlerini öldürtmeye karar verip Aybe Sultan ile Hüseyin Bey Alihani'yi bu iş için görevlendirir. Rüstem Bey'in bu planından haberdar olan Sultan Ali ve iki kardeşi, kendisine katılan 300 sufinin eşliğinde kamptan gizlice ayrılırlar. Rüstem Bey onların kaçışını haber alır almaz Hüseyin Bey Alihani ve Ayba Sultan'a 500 asker vererek onları izlemeleri talimatını verir. Akkoyunlu güçlerine karşı beraberindeki üç yüz sufiyle bir şansı olmadığını kavrayan Sultan Ali önde gelen Kızılbaş halifeleri Erdebil yakınlarındaki bir köy olan Şamahî'de toplar. Velayet kuvvetiyle ve karşıtları eliyle öldürüleceğini anlayan Sultan Ali, daha sonra tacını çıkarıp İsmail'in başına koyar ve belindeki kuşağı çözerak İsmail'in beline bağlar. Böylece mürşidin o olduğunu ilan etmiş olur.

³⁴ İskender Bey Muñsi, s. 76.

³⁵ İskender Bey Muñsi, s. 76.

³⁶ Kazvini, s. 28.

Henüz yedi yaşındaki bu çocuğu Azerbaycan'dan Suriye, Anadolu, Kıbrıs ve hatta Balkanlara kadar uzanan sufi ağının başına mürşid-i kâmil olarak tayin eder.³⁷

Sultan Ali, son olarak en önde gelen Kızılbaş sufi önderlerden yedisini seçer. Bunlar, yol-erkân terbiyelerini ilk defa Şeyh Cüneyd'in huzurunda almış, daha sonra Şeyh Haydar döneminde kemale erip halife makamına oturmuş ve aynı zamanda onun gazalarında ön saflarda savaşmış, nihayet dört buçuk yıllık çileli döneminde Sultan Ali, İbrahim, İsmail ve Anneleri Alemşah Beğüm'ü koruyup kollamış yedi Türkmen Beyidir. Hüseyin Bey Lala, Kara Piri Bey, Abdi Bey Şamlu, Dede Bey Taliş (Abdal Bey Dede), Hadim Bey Halife, Rüstem Bey Karamanlu, İlyas Bey Aykutoğlu. Sultan Ali, kardeşleri İbrahim ve İsmail'i bu yedi kişiye her ne pahasına olursa olsun korumak üzere emanet eder ve doğruca Erdebil'e gitmelerini söyler. Kendisi de yanındaki 300 civarındaki sufi ile yaklaşan Akkoyunlu ordusunu oyalayacak, kardeşlerinin kurtulması için gerekli zamanı kazanacaktır.

Sultan Ali, kendisine katılmış olan ve sayıları 300 civarında adanmış Kızılbaşla düşmana karşı koymak üzere geri döner. Kızılbaşlar büyük bir cesaretle savaşırlar ve eşsiz kahramanlıklar sergilerler. İki tarafın arasında denkliğin hiç olmadığı savaş doğal olarak Kızılbaşların yenilgisi ile sonuçlanır. Sultan Ali'nin öldürüldüğü ana kadar cesurca savaşan sufiler, mürşitlerinin düşmesiyle beraber savaş meydanından çekilirler. Böylece Safeviler, iktidar yolunda üçüncü defa olarak şeyhlerini kaybetmişlerdir. Onların dağılmaları beklenirken tam aksine küçük yaştaki İsmail'e biat ettiler. Bu durum onlardaki Ehl-i Bey'ten gelen İmametin Safevi şeyhlerinin çocuklarından çıkacağı inancından kaynaklanıyordu Artık tecrübeli bir Kızılbaş topluluğu yeni şeyhlerini beklemeye başladılar.³⁸

İbrahim ve İsmail'in Lahican'da Saklanmaları

Akkoyunlular Sultan Ali'nin öldürülmesiyle yetinmeyerek İbrahim'i ve İsmail'i de takibe başladılar. Akkoyunlu valilerin, yoğun baskıları üzerine uzun bir kaçış ve saklanma döneminden sonra Hz. Ali neslinden olan Doğu Geylan'da Lahican hâkimi Karkiya Mirza Ali'nin, çocukları (İbrahim ve İsmail) koruma sözü üzerine 1494 sonlarına doğru Lahican'a götürdüler. Sultan Ali Karkiya, İsmail'i korumanın yanı sıra aynı zamanda onun eğitim ve talimiyle de ilgilenmiştir. Bu bağlamda Şemseddin Lahiceyi, zaten Türkçe bilen İsmail'e, On İki İmam inancının (İsna'aşeri) esaslarını, Farsçayı, Arapçayı ve Kur'an-ı Kerim-i öğretmesi için görevlendirdi. İsmail, Lahican'da Mirza Ali Karkiya himayesinde yaklaşık dört buçuk yıl

³⁷ Kazvini, s. 29.

³⁸ Gündüz, s. 38.

kaldı. Bu süre onun buluğa ermesi ve harekâta başlaması açısından önemliydi. Kızılbaş emirlerinin düşüncesine göre Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki savaşlar ve devletin parçalanması İsmail'in taarruzunu kolaylaştıracaktı. Bu dönem boyunca Sufiyan-ı Lahican olarak bilinen ünlü Kızılbaş emirleri, eğitimi ve askeri talimi genellikle kendi gözetimleri altında olan genç şeyhlerinin her zaman yakınında bulundular.

Mürşidin etrafında en dar halkayı oluşturan Lahican Sufileri, aynı zamanda tarikat örgütlenmesinde piramidin tepesini teşkil ediyordu. Anadolu, Suriye, Azerbaycan ve İran'da çok geniş bir alana yayılmış bulunan halife ağının başında idiler. Böylece tabandaki müritlerle mürşit-i kâmil (İsmail) arasındaki ilişkiyi düzenliyor ve tarikat örgütlenmesinin gizliden gizliye devamını sağlıyorlardı. Lahican döneminde, gerek çocuk yaştaki İsmail'in eğitimiyle yakından ilgilenmeleri gerekse tarikatın gövdesi ile başı arasındaki bağı sürdürmeleri itibariyle doğacak olan Safevi Devleti'nin de çekirdeğini oluşturmuşlardı.³⁹ Lahican Sufileri İsmail'i koruyup kollarken bir yandan da saraydaki gelişmeleri yakından izliyorlardı. Zaman da İsmail'in lehine çalışıyordu. Akkoyunlu şehzadeleri arasında başlayan saltanat mücadeleleri kanlı bir şekilde, İsmail'in Lahican'daki gizlenme dönemi boyunca sürdü.

İsmail'in Gilan'a Bağlı Lahican'dan Erzincan'a Hareketi

Henüz Akkoyunlu şehzadeler arasında bu mücadeleler devam ederken İsmail Lahican'dan ayrıldı (Ağustos 1499). İsmail bu esnada 12 yaşını henüz bitirmiş bulunuyordu.⁴⁰ İsmail Lahican'ı terk ederken yanında ileri gelenlerden yedi kişi vardı. Bunlar, İsmail'in Lalası (Özel Hocası) Şamlu Hüseyin Bey, dedesi Dulkadirli Abdal Bey, Hadim Bey, Rüstem Bey, Bayram Bey, Kara Piri ve Aykutoğlu İlyas Bey. İsmail'in Gilan'dan ayrılması siyasi durumun elverişli olması ile ilgili idi. Havanın değiştiğini fark eden beyler, Erdebil ve çevresinde hızlı bir örgütlenmeye girişmişlerdi. Dağılan erleri toplamayı Anadolu'ya haber salarak Türkmen yandaşlarını (müritleri) İsmail'in etrafında saf tutmaya çağırıyorlardı.

Yandaş Türkmen beyleri İsmail'in Lahican'da açığa çıkmasından önce küçükte olsa bir ordu hazırlamışlardı. Dört bir taraftaki Erdebil taliplerine haber göndererek kutsal savaşa hazırlanmaları ve Erzincan'a gelmeleri için Anadolu'ya müritlere ulaklar gönderildi. Bundan sonra Kağızman üzerinden Tercan'a ulaşıldı.⁴¹ (1500 yılı, muhtemel Mayıs sonu Haziran başı)

³⁹ Yıldırım, s. 233-234.

⁴⁰ Rumlu Hasan, *Ahsenü't-Tevarih, Şah İsmail Tarihi*, Ardiç Yayınları, Ankara 2004, s. 15-16.

⁴¹ Gündüz, s. 48-49.

Bu haber etrafa yayılır yayılmaz bir anda Kızılbaşlar kalabalık gruplar halinde toplanmaya başladılar. Ustaclulardan başka, Şamlu, Avşar, Tekelü, Varsak, Dulkadir, Kaçar ve Karacadağ Kızılbaşlarından 7000 kişi toplandı. Dört yıl önce yedi kişi ile çıkılan yolda iki ay gibi kısa bir sürede en az yedi bin kişilik güçlü orduya ulaşıldı. Böylece baş ile gövde birleşmiş oluyordu.

Sarıkaya Yaylası'nda Kızılbaş Devleti'nin Kuruluş Kurultayı

1500 yılı yaz aylarında Sarıkaya yaylası Ortadoğu tarihinin akışını değiştirecek bir olaya tanıklık ediyordu. Tabarsaran'daki mağlubiyetten (Şeyh Haydar'ın yenilgisi ve öldürülmesi) on iki yıl sonra Kızılbaş oymakları bu defa Haydar'ın kutlu oğlu İsmail'in sancağı altında bir araya geliyordu. Her bakımdan görkemli bir kurultay henüz 13 yaşındaki Mürşid-i Kâmil'in önderliğinde toplandı. Bu kurultay ve orada kurulan Safevi-Kızılbaş ordusu yeni yapının artık tamamen bir aşiret konfederasyonu niteliği kazandığı hususunda şüpheye yer bırakmıyordu.⁴²

Sarıkaya Kurultayı'na katılan Kızılbaş oymaklarının coğrafi dağılımına bakıldığında, ana gövdenin Anadolu ve Kuzey Suriye'den geldiği görülecektir. Anadolu'dan gelen Kızılbaşların ise çok büyük bir kısmının kışlak ve yaylakları Osmanlı egemenliği altında bulunan topraklarda yer alıyordu. Şah İsmail'in ordusu bu şekilde bir araya gelmiş on yedi oymaktan oluşuyordu. Her bir oymak orduya sıradan askerler ve korçiler (korucular) olmak üzere iki tür savaşçı veriyordu.⁴³

Şirvan Ülkesine Huruç ve Tebriz'de Safevi Devleti'nin İlanı

İki ay içinde Sarıkaya Yaylası'nda bir aşiretler ordusu kuran İsmail, hareket etmeden önce ne tarafa sefere çıkılacağı konusu danışmalarıyla müzakere edildi. Buna göre iki düşman bulunuyordu. Birincisi dedesi Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın öldürülmesine iştirak eden Şirvanşahlar, ikincisi akrabaları olmasına rağmen ağabeyi Sultan Ali'yi öldüren kendini de 6 yıl boyunca ölüm korkusu içinde yaşatan Akkoyunlular. 1500 yılında (Ağustos sonu olma ihtimali yüksek) Erzincan'dan Azerbaycan'a doğru harekete geçildi. Buyruğunda takriben yedi bin kişilik bir kuvvet vardı. Hedef, Şirvan ülkesi idi. Böylece İsmail hem baba ve dedesinin öcünü alacak, hem de zengin Şirvan ülkesinden elde edeceği ganimet ile yoksul müritlerini besleyecek ve donatacaktı.⁴⁴

⁴² H. Mükremin Yinanç, “Dulkadırlılar”, İA, c. 3. S. 654-62.

⁴³ Cengiz Yıldırım, *Şah İsmail Safevi Kızılbaş Devleti*, Dorlion Yayınları, Ankara 2020, s. 116-117.

⁴⁴ Abdi Bey Şirazi). “Safeviler Tekmiletü'l-Ahbar” (çev. Şefaaddin Deniz, Hasan Asadi), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 38.

Kızılbaşların Şirvanşahların üzerine yürüdüğü haberi, Şirvanşah Ferruh Yesar'ın kulağına gelince savaş hazırlıklarına başlamıştı. Safevi kaynaklarının bildirdiğine göre Kızılbaşlar 7000 kişi, Şirvanşahlar ise 20000 süvari 6000 yaya olmak üzere 26000 kişiydi. Şirvanşahların silah ve teçhizatı da mükemmeldi. Kızılbaş askerinin üstün tarafı ise maneviyatlarının son derece kuvvetli olmasıydı. Şah İsmail için Allah telakki eden bu adamlar ölüme sevinçle gidiyorlardı.⁴⁵ Hizmetkârlarından Kulu Bey'i bölge halkına bağışlandıklarını bildiren iyi haberleri vermek üzere Şirvan'a gönderip kendisi Şamahı'ye vardı. Her iki taraf nihayet Gülistan ve Baykurd kaleleri yakınında Cebani (Ciyani) denilen yerde karşı karşıya geldi. Ordular savaş nizamı aldı. Şirvan ordusu büyük bir darbe yedi ve kaçmaya başladı. Yalnız kalmış Ferruh Yesar atına binerek Buğurt kalesine doğru kaçtı. Kaçan kişinin Şirvanşah olduğundan habersiz olan Kızılbaşlar, onu kovalamaya başladılar ve Gülistan Kalesi'ne yakın bir yerde yakaladılar ve başını İsmail'e getirildiler. Böylece Şirvanşahlar ülkesi ele geçirilmiş dedesi Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın intikamı da alınmış oldu.⁴⁶ Ulakların bildirdiğine göre, Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey, 30000 askeriyle birlikte Nahcivan'a gelmiş ve bazı komutanlarını İsmail'in ordusunun ilerlemesini kontrol etmek için Şirvan, Karacadağ ve Erdebil'e göndermişti.

Nihayet iki ordu 1501 yazında Şarur'da karşı karşıya geldi. Vakanüvislere göre Akkoyunlu Elvend Bey 30000 kişilik bir orduya sahipken, İsmail'in ordusu 7000'den fazla değildi. İsmail'in ön saflarda gösterdiği yiğitlik ve sufilerin insanüstü gayreti ve adanmışlığı sayesinde, günün sonunda yedi bin kişilik Kızılbaş topluluğu, 30000 kişilik nizami Akkoyunlu ordusunu dağıttı.⁴⁷

Elvend Bey'in ordusunun mutlak bir mağlubiyete uğramasından sonra, Kızılbaşların eline hatırı sayılır ölçüde ganimet geçmişti. Çok sayıda at, deve, yük hayvanı, değerli eşyalar ve altın ve gümüş taslar. Şarur'da İsmail'in kılıcından kurtulan Elvend Bey, savaş alanından güçlkle kaçabildi. Bu yenilginin ardından Erzincan üzerinden Diyarbekir'e gitti. Bu zafer Safevilere Akkoyunlu tahtının merkezi olan Tebriz'in yolunu açtı. Artık İsmail'in önünde Akkoyunlu başkenti Tebriz'e kadar hiçbir engel kalmamıştı.

Şarur Savaşı'yla Azerbaycan'ı ele geçirmiş olan İsmail, Türkmen/Kızılbaş kuvvetleriyle, herhangi bir direnişle karşılaşmadan görkemli bir şekilde Tebriz'e girdi. Tebriz'in ileri gelenleri

⁴⁵ Kadı Ahmed Kumi, s. 45.

⁴⁶ Rumlu Hasan, s. 71-90.

⁴⁷ Sümer, s. 21-22.

İsmail'i karşılayıp ona bağlılıklarını bildirdiler. İsmail "Heşt Behişt" sarayında tahta oturdu "taç" giydi ve "Şah" unvanını alarak şahlığını ilan etti. Şah İsmail hükümdarlığında "Safevî Kızılbaşlar Devleti" (1501 yılının son çeyreğinde) Tebriz'de resmen kurulmuş oldu.

Safevi Devleti'nin kuruluşu ve yönetimi, istisna olan birkaç Azerbaycan'a yerleşmiş Oğuz/Türkmen kabilesinin dışında tamamen Anadolu Türkmenlerine dayanmaktaydı. Safeviler konusunda en yetkili bilim insanımız Faruk Sümer,⁴⁸ bu devletin tam bir Türkmen Devleti olduğunu her vesileyle ifade etmektedir. Şah İsmail doğumundan itibaren Türkmenlerce yetiştirilmiş, Lalalığını Lala Hüseyin Bey, dedeliğini de Dulkadirli Dede Abdal Bey yapmış kuvvetli bir Kızılbaş/Sufî eğitimi almıştı.

Lahican Sufileri Safevi Kızılbaş Devleti'nin Önemli Kademelerinde

Kurulan devlet, Şah İsmail liderliğindeki Kızılbaş birliğinin ana karakteristiklerini olduğu gibi yansıtıyordu. Yeni devletin etkin ve önemli makamları, pek çok bakımdan bu sonucun mimarı olan Lahican sufilerine verilmişti. Hüseyin Bey Lala vekil (Şah İsmail'den sonra en yüksek makam, Şah'ı alterogo'su) ve emiru'l-umera (başkumandan) oldu. Abdal Bey Dede korçibaşı (Şah'ın özel kuvvetlerinin komutanı) olarak atandı. Hadim Bey Hulefa adından da anlaşılacağı üzere öteden beri uhdesinde bulundurduğu halifetu'l-hulefa (Kızılbaş sufi örgütlenmesini yöneten halifeler ağının başı ve tarikat içinde mürid-i kâmilin vekili) makamında devam etti. Bayram Bey Karamanlu amir-i divan ve Abdal Bey de tovacıbaşı olmuştu. Bununla birlikte yazı çizi işleri, devlet bürokrasisi ve dini konularla ilgili bazı alanlar İrani okuryazar sınıfına verilmişti. Şah İsmail'in Lahican'daki hocası olan Şemseddin Lahici, bazı dini işlevlerin yanında esas olarak vakıfların gelir ve idaresinden sorumlu Sadr makamına getirildi. Eski Akkoyunlu sadrazamı olup Şirvanşah'a karşı kazanılan zaferden sonra Şah İsmail'in hizmetine giren Muhammed Zekeriya vezir ve divan başkanı olarak atandı.⁴⁹

Dini Reform

Safevi Devleti kurulana kadar kuşkusuz Kızılbaş-Alevi yolu ve erkânının yürütüldüğü merkez Erdebil Tekkesi idi. 1501 yılında Kızılbaş-Alevilik Tebriz'de devlet dini ilan edildiğinde yeni mezhebin temelini güçlendirmek meselesi gündeme geldi. Safevi Tarihçisi Rumlu Hasan,⁵⁰ bu konuya şöyle değinir. Safeviler sufiliği ile tanınıyorlardı. Safevi devleti kurulduğunda Şah İsmail On İki İmam adına hutbe okuttu. Hutbe okuttuğu hatibe, "Eşhedü

⁴⁸ Sümer, s. 5-6.

⁴⁹ Gündüz, s. 67-69.

⁵⁰ Rumlu Hasan, s. 75.

enne Ali'yyün Veliyullah ve Hayyü ala Hayrul amel- Muhammed Ali Hayrü'l-beşer" şeklinde okumasını; ilk üç halife Ebu Bekir, Ömer, Osman, Emeviler ve Abbasiler'in lanetle anılmasını emretti. Selçuklu Sultan Tuğrul'un dört yüz altmış yıl önce Bağdat'a girmesiyle ezanlardan silinmiş olan "Şahadet ederim ki Ali Allah'ın velisidir" ifadesi yeniden namaz çağrısına eklendi. Tedavüldeki yeni paralar da On İki İmamı yansıtan simgelerle basılıyordu. "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisi, Ali Allah'ın velisidir." Paraların üzerine on iki İmam'ın resmi ve "Mukaddes Şah'ın (yani Ali'nin kulu) ifadesiyle küçültülmüş biçimde Şah İsmail'in ismi yazılmıştı. Para reformu da İmamlığın yaygın hale gelmesine ve Safevi Devleti'nde egemen konumda olmasına hizmet ediyordu.

Safevi Devleti'nin egemenliği altında İran toplumunda din işleri iki ayrı sistem içinde örgütlenmişti. Bir yanda Kızılbaş sufiler, yani Safevi tarikatının müritleri vardı ve bunlar Osmanlı Anadolu'su, Kuzey Suriye, Azerbaycan ve İran'ın muhalif bölgelerine yayılmışlardı. Bu grup, Cüneyd, Haydar, Sultan Ali ve son olarak İsmail'in orduları için ana insan kaynağını oluşturmuş, böylece kurulan Safevi düzeninde askeri aristokrasinin toplumsal tabanı haline gelmişti. Kızılbaş sufiler zaten halifelik sistemiyle örgütlenmiş dışa kapalı ve kendi içinde hiyerarşik bir yapı inşa etmişlerdi. Her bir oymağın başında bulunan halife o toplumsal ünitenin bütün dini işlevlerini görüyordu. Halifeler mürşit-mürit ilişkisi etrafında gelişen tasavvufi meselelerin yanı sıra standart İslam toplumlarında dini hukukun (şeriat) alanına giren mevzuları da uhdelerinde tutuyorlardı. Bu durum Kızılbaş toplumun temelinde dini hukuk mekteplerine dayanan mezhep yapısının tamamen dışına çıkmasına neden olmuştu. Böylece Kızılbaş düzeni, şeriat düzeninde hukuki varlığı olmayan dolayısıyla dini-toplumsal yapıya tekabül ediyordu. İşte Kızılbaş sufiliği toplumsal, ayinle ilgili, örgütlenme ve itikadi boyutlarıyla müstakil bir bütün niteliği taşıyan bir gayri-Sünni dindarlık biçimi idi. Sistemin ana aktörleri ve taşıyıcıları halifelerdi. Bunlardan üst düzey olanlar Erdebil Dergâhında veya Mürşid-i Kâmil'in bulunduğu yerde eğitim ve terbiyelerini tamamlıyor ve sonra obalara gönderiliyorlardı. Bu sistemin en başında halifetu'l-hulefa bulunuyordu.⁵¹

Şah İsmail Hem Mürşid-i Kâmil, Hem de Devlet Başkanı

Safevi Tarihçisi Rumlu Hasan'ın belirttiğine göre,⁵² 1501'te Şah İsmail önderliğinde Alevi-Kızılbaş Türkmenler tarafından Safevi devleti kurulduğunda Kızılbaş dini-toplumsal sisteminin başında Mürşid-i Kâmil sıfatıyla Şah İsmail bulunuyordu. Mürşid-i Kâmil'in bir takım gizli

⁵¹ Menderes Kurt, *Safevi Dönemi Şîî Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine*, Cilt 2, Sayı 1, 61 – 90. 2018, s. 90

⁵² Rumlu Hasan, s. 76-77

bilgileri ataları kanalıyla tevarüs ettiğine inanılıyor, manevi otoritesi mutlak anlamda kabul ediliyordu. Tarikat içinde mürşid-i kâmilin vekili Halifetü'l-hulefa olup ondan sonra en yetkili ikinci kişi idi. 1501'de devletin kurulmasıyla beraber Safevi şahları iki misyonu uhdelinde birleştirmişlerdi. Öncelikle onlar Şeyh Safiyüddin'den beri tarikatın piri ve mürşid-i kâmil idiler. 1501'den itibaren buna dünya saltanatı da eklendi. Böylece Şah iki ayrı ama birbiriyle de yakın ilişkili organizasyonun başı oluyordu. İşte bu noktada tarikat işlerinin yürütülmesi ve irşad faaliyetlerinin aksamaması için Halifetü'l-hülefa makamı kuruldu. Bu makam ve onun altında yapılandırılan hiyerarşik tarikat örgütlenmesi aracılığıyla, şahlar sadece kendilerini tahta taşıyan savaşçı Kızılbaş gücünü değil, aynı zamanda Osmanlı ülkesi dâhil geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan mürid kitlesini kontrol ediyordu.

İranlı Tarihçi Muhammed Refi' Ensârî,⁵³ 18. yüzyılda yazılmış, Safevi Devleti içinde inanç sistemini anlatan *Düstürü'l-mülük* adlı eserde Halifetü'l-hülefa'nın başlıca görevi halifelerin yetiştirilmesi, atanması ve onlar aracılığıyla Kızılbaş toplumu içinde irşad faaliyetlerinin yürütülmesi idi. Halifelerde buldukları obalarda veya bölgelerde talipleri irşad ediyor, onların sorunlarını çözüyor, cem ayinlerini yönetiyor ve hukuki davalara bakıyordu. Halifeler kendi bölgelerinde hem dini hem hukuki konularda tam yetkili olup taliplerin herhangi bir şekilde şariat mahkemelerine gitmelerine izin verilmiyordu. Kızılbaş dini-toplumsal düzeni içinde yer alan bir talibin hem dini hem dünyevi her türlü meselesi “Yol” içinde tarikat erkânına göre hallediliyordu. Safevi ülkesinde halifeler ve Halifetü'l-hülefa aynı zamanda resmi devlet görevlisi sayılıyordu. Osmanlı bölgesinde ise yakalandıklarında en ağır cezalara çarptırıldıklarından halifeler gizli faaliyet yürütüyorlardı. Halifeler şecere denilen bir belge ile atanıyordu ve bu belgede halifenin görevleri ve sorumluluklarının yanı sıra kendisine bağlanan oymaklar ve yerleşim bölgeleri de yazılıyordu. Halifelerin aşiretlere ve vilayetlere göre atandığını, atamaların şecere denilen resmi bir belge ile yapıldığını ve bu belgelerin Kızılbaş Devleti Şahlarının onayı ile Halifetü'l-hülefa tarafından düzenleniyordu. Halifeler aşiretlerin en saygın kişileri arasından seçiliyor ve belli bir tarikat terbiyesinden geçiriliyordu. Bazen halife aynı zamanda aşiretin reisi olabiliyordu.

Sonuç

14. yüzyılın başlarından itibaren Horasan'dan Anadolu'ya ve Balkanlara kadar uzanan geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren ve organize bir biçimde kalabalık mürit ve talip nüfusuna sahip

⁵³ Muhammed Refi' Ensârî, “Destürü'l-Mülük”, (çev. Namiq Musalı), I. Şah İsmail'in İdarî-Askerî ve İctimai-İktisadî Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi İlkbahar 2018, 5(14), ss.1-46 (2018: 45).

olan Erdebil Dergâhı kuruluşundan itibaren soyu, etnik kimliği ve inancı konularında ilerleyen süreç içinde dayandığı toplumsal tabana göre değişim yaşanmıştır. Tarikatın şeyhleri, bölgede ayakta kalmak için Sünni şeriatı karşıtı ezilen horlanan halkı Ehl-i Beyt şemsiyesi altında Erdebil Dergâhı'nda toplamayı başarmıştır. Tarikatın devlete dönüşmesinden sonra kısa bir zaman sonra Kızılbaş inanç sistemi merkezizeti etrafında kurulmuş devletin yazılı kaynakları, sanatı ve bu devleti ziyaret eden seyyahların aktardıkları Kızılbaş yolun-erkânın önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Ancak Safevi Devleti'nin son dönemlerinde Kızılbaş yolun-erkânın önemi İran'da etkisini azaltmış, Anadolu ve Balkanlarda yaşayan Kızılbaş-Alevilerin ibadet ritüellerinde değişiklik olmamış, Ocak sistemi ile günümüze kadar devam etmiştir; halen de devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- ANONİM, *Alam-ara-yi Şah İsmail Safevi*, (neşr. Asgar Muntazer Sahip) Tahran 1349/1971.
- AŞIKPAŞAZADE TARİHİ (haz. Ayşenur Kala), Kamer Yayınları, İstanbul 2013.
- BARTHOLD, V.V., *Türkistan Halklarının Tarihi*, C. II, bölüm I, (çev. Gülnisa Aynakulova), Astana Yayınları, Moskova 1963.
- BATTUTA, İbn, *Tuhfetü'n-Nezzar fi Geraibi'l-Emsar ve Ecaibi'l-Esfar* (çev. Ramazan Şeşen) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023.
- EFENDİ, Sarı Abdullah, *Mesnevi-i Şerif Şerhi* (çev. Ülker AYTEKİN), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- EFENDİYEV, Oktay, *Azerbaycan Safevi Devleti* (çev. Ali Asker). Teas Press Yayınları, İstanbul 2018.
- EMECEN, Feridun, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- ENSÂRÎ, Muhammed Refî, "Destûrî'l-Mülûk", (çev. Namiq Musalı), I. Şah İsmail'in İdarî-Askerî ve İctimaî-İktisadî Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi İlkbahar* 2018, 5(14), ss.1-46 (2018: 45).
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Alevilik Sünnilik*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1979.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023.
- HASAN, Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih, Şah İsmail Tarihi*, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.
- HASANZADE, İsmail, Hükümat-i Türkmanan-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu, der İran, Semt, Tahran 1392/2013, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* Cilt 3 Sayı 5. s. 70-72.
- HİNZ, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (çev. Tefik Bıyıkoglu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- KAZVİNİ, Yahya b. Abdüllatif, *Lübbü't-tevarih* (çev. Hamidreza Momemmednejad), Birleşik Yayınları Ankara, 1984.
- KESREVİ, Ahmed, *Şeyh Safi ve Teberaş Nezeri be tarih-i Azerbaycan*, Tahran 1993.
- KUMİ, Kadı Ahmed, *Hülasatü't-Tevarih* (çev. İhsan İsraki), Tahran 1971.
- KURT, Menderes, *Safevi Dönemi Şii Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine*, Cilt 2, Sayı 1, 61 – 90. 2018, s. 90
- MEŞKÜR, M., *Nezeri be tarih-i Azerbaycan*, Tahran 1349.
- MUNŞİ, İskender Bey, *Tarih-i Âlam-ârâ-yi Abbasi* (çev. Ali Genceli), Türk Tarih Kurumu Yayınları 2019.

- NUR, Rıza, *Türk Tarihi*, Toker Yayınları, İstanbul 1979, C., 5, s. 118.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “*Babailer İsyanından Kızılbaşlığa Anadolu’da İslam Heterodoksinin Doğuşu ve Gelişimi*” Belleten, 2000.
- SAVORY, Roger, *Safeviler Devrinde İran*, (çev. Özgür Kolçak) Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2022.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Anadolu Türklerinin Rolü*, Güven Matbaası, Ankara 1976.
- ŞİRAZİ, Abdi Bey, “*Safeviler Tekmiletü’l-Ahbar*” (çev. Şefaaddin Deniz, Hasan Asadi), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*Azerbaycan*” İA, C. II, 1970, s. 91-118.
- YILDIRIM, Cengiz, *Şah İsmail Safevi Kızılbaş Devleti*, Dorlion Yayınları, Ankara 2020.
- YILDIRIM, Rıza, *Aleviliğin Doğuşu* (çev. Barış Yıldırım), İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- YİNANÇ, H. Mükremin, “*Dulkadırlılar*”, İA, c. 3. S. 654-62.